

חיסול הממסד של המפעל הלאומי היהודי בברית המועצות

מתתיהו מינץ

במאמר זה נבחנות תעודות הנוגעות לפרשת חיסולו של הממסד הלאומי היהודי בברית המועצות ולכישלון הניסיונות להקים אוטונומיה לאומית יהודית על רקע יחסה המשתנה של ההנהגה הסובייטית ליוזמה זו. בסוף המאמר מובאים בנספחים תרגומי התעודות לעברית.¹ לנין זנח במאמרו 'הערות ביקורתיות בשאלה הלאומית', שהתפרסם בשלהי 1913, את הערכותיו הראשונות על היהודים וגורלם – כוונתי לדעות שחזרו על השקפותיו של קרל קאוטסקי על הטמיעה של היהודים – וניסח גישה חדשה, דומה להשקפות של הטריטוריאליסטים שפרשו ב-1905 מן ההסתדרות הציונית. הוא הציע להקצות מחוז בתחומי רוסיה ולהקים בו בית לאומי ליהודים שיתלקטו בו לציבור גדול, ויוקנה לו סטטוס של אוטונומיה לאומית יהודית. על האוטונומיה הזאת 'יוכלו בני הלאום הנתון המפוזרים בכל קצות הארץ ואף בכל קצות העולם להתרפק'.² לנין חזר אל הרעיון הזה כחודש אחרי תפיסת השלטון בנובמבר 1917, כשזימן אליו את סמיון (שמעון) דימנשטיין, לימים ראש הייבסקציה, לדון במצב היהודים לאחר המהפכה. הוא הציע לדימנשטיין לשמש כקומיסר לעניינים לאומיים יהודיים.

לנין נאבק בהתנגדות להצעתו במועצת הקומיסרים העממיים (הממשלה הסובייטית) ששללה את המושג, והסביר לדימנשטיין שיהיה הכרח, בגין שינויי המשטר, להסב המוני

* פרופ' מינץ עמד בעבר בראש המכון לחקר הציונות וישראל ע"ש חיים ויצמן באוניברסיטת תל אביב. הלך לעולמו בשנת 2017. תודה לאלכס ולדמן על העזרה בהתקנת הרוסית במאמר.

1 מצאתי את התזכירים בחיבורו המעניין מאוד של לאוניד מקסימנקוב, Леонид Максименков, *Ликвидация: тезисы к 70-й годовщине заката и смерти двух еврейских советских организаций. Документы Политбюро и Оргбюро ЦК ВКП(б) (1933-1938)*, Москва 2008 (להלן: מקסימנקוב, החיסול).

2 מתתיהו מינץ, 'הנוסחה החבויה', בתוך: הנ"ל, *המצוקות, התקוות והייאוש של יהודי רוסיה הסובייטית*, תל-אביב 2015 (להלן: מינץ, המצוקות), עמ' 109 ואילך.

יהודים לעבודת האדמה. הוא הוסיף שעם התבססות המשטר החדש צריך יהיה להעניק ליהודים מחוז, והציע את קובאן (חבל ארץ בקווקז). דימנשטיין, בתפקידו כקומיסר, הטעים את הצורך בהסבת היהודים לעסוק בחקלאות. יולי (יואל) גולדה, מנהל 'אורט' הסובייטי, הכין לבקשתו תזכיר שבו הדהר רעיון ההסבה לחקלאות במחוז אחד. בשנת 1924, בעקבות לחץ יהודי, דנה הממשלה הסובייטית בנושא. היא אימצה את הרעיונות הללו והקימה 'רשות להסבת היהודים העמלים לחקלאות', ובקיצור קומזט (ראשי התיבות ברוסית: Комзет). נשיאות הקומזט הקימה במושבה הראשון את 'החברה לקידום ועידוד ההסבה של העמלים היהודים אל החקלאות', ובקיצור: אוזט (ОЗЕТ). הייתה זו התארגנות לאומית יהודית למימוש רעיון המרכז הטריטוריאלי היהודי במסגרת המדינה הסובייטית.

משימות הקומזט היו: (א) הסבת 100,000 משפחות יהודיות לחקלאות. (ב) איתור שטח שיאפשר יישוב רצוף וקומפקטי של המתנחלים. נשיאות הקומזט העדיפה את המלצתה של אסתר פרומקין שלא להרחיק לכת מתחום המושב היהודי ולמקד את המאמץ באיתור והרחבת השטח שמסביב למושבות היהודיות הוותיקות בדרום אוקראינה – בפלך חרסון ובצפונה של קרים. (ג) ניהול המגעים עם הג'וינט ויק"א לצורך הבטחת המימון לביצוע המפעל.

בשנת 1920 בוטל הקומיסריון היהודי ונוסדה הייבסקציה כמדור בלשכת התעמולה של המפלגה הקומוניסטית הסובייטית (אגיטפרופ, Агитпроп). סמכותה הצטמצמה לטיפול בפרסומי הסברה ותעמולה בידיש, ולפיקוח על העיתונות בידיש ועל הוצאות הספרים. משעלה רעיון הקמת הקומזט נאבקו אנשי הייבסקציה על זכותם להצטרף ולפעול בגוף הזה. השתדלותם נענתה ולהנהלת הקומזט מונו בין היתר אברהם מרז'ין (מזכיר), אסתר פרומקין וירחמיאל ויינשטיין. סמיון דימנשטיין ויולי גולדה היו פעילים בקומזט.

היוזמות הראשונות לקידום המפעל נתקלו בהתנגדות הרפובליקה האוקראינית והרפובליקה האוטונומית של קרים להקצות קרקעות להתנחלות יהודית. אי לכך החל הקומיסריון לחקלאות של הרפובליקה הפדרטיבית הרוסית לגבש מתווה שונה ליישוב היהודים. עיקרו של המתווה שהוגש לקומזט היה לממש את התכנית על ידי יישוב היהודים במפוזר בשורה של גושי קרקע ברפובליקה הרוסית ולגנוז את החזון הלאומי. בגין פסיקה זו התנהל עימות ומיקוח קשה בין הקומזט לקומיסריון לחקלאות. יורי לארין, יושב ראש האוזט, ייצג את הצד היהודי שנאבק וחתר למתווה פשרה שייעתר לתקוות היהודיות. במחצית השנייה של 1926 סבר לארין, ואתו צמרת הקומזט, שהושג הסכם חיובי על המתווה שגובש במיקוח הממושך. המתווה החדש מיקד את המפעל בצפון קרים ובשטחים שלאורך הגדה המזרחית של ימת אזוב. בהסכמת הקומיסריון לחקלאות הוחלט לכנס את האוזט והוזמנו גם אורחים יהודים מחוץ לארץ. ביום השני של הכנס נשא מיכאיל קאלינין, יושב ראש הסובייט העליון, נאום נלהב על המפעל, שעורר התרגשות בבאי הכנס. אולם בלילה הוזמן אלכסנדר צ'מרסקי,

מזכיר הייבסקציה, למזכירות המפלגה ונמסר לו שהמתווה של לארין בטל והקומזט יזכה לשטח גדול על גבולה של סין. כך החלה הרפתקת בירוביג'אן.³

ב-1930 בוטלו המדורים הלאומיים בלשכת התעמולה של המפלגה הקומוניסטית ואתם בוטלה גם הייבסקציה.⁴ מהלך ארגוני זה גזר כרת גם על אנשי הייבסקציה שפעלו בהנהלת הקומזט. רק אברהם מרז'ין, מזכיר הקומזט, נשאר על כנו, הפעם מכוח מינוי של המפלגה. אסתר פרומקין וירחמיאל ויינשטיין פרשו ממנה או נתבקשו לחדול מעשייתם בה.⁵ פטר גרמנוביץ' סמידוביץ', יושב ראש הקומזט מיום היווסדו, נותר בתפקידו עד מותו ב-1935. בנשיאות החדשה חברו אליו בוריס טרואיצקי כסגנו,⁶ וכן סמיון דימנשטיין ואברהם מרז'ין כראש המזכירות.⁷ במזכירות סייעו לאחרון עוזריו הוותיקים יולי גולדה, יעקוב לוויין, י' תאומין וא' סטראשון.⁸ מרז'ין עוד נאם בשם הקומזט במושב השני של הוועד הפועל המרכזי של ברית המועצות (בדצמבר 1931), והקפיד להטעים בנאומו שהקומזט דואג לא רק לפיתוחו של המחוז היהודי האוטונומי בבירוביג'אן אלא גם להתנחלויות בקרים וכנפות היהודיות באוקראינה.⁹ אחרי מותו של יורי לארין ב-1932 התמנה דימנשטיין לראש האוזט וערך את כתב העת שלו, *טריבונה (Трибуна)*, עד 1937.

ב-16 באפריל 1935 נפטר סמידוביץ' ובמקומו נתמנה ליושב ראש הקומזט סרגיי צ'וצקאיב. לא כסמידוביץ', שהיה מעורב בענייני המיעוטים הלאומיים בפדרציה הסובייטית, לצ'וצקאיב לא הייתה זיקה כלשהי לסוגיות אלה. בשנים 1927-1929 הוא היה ראש הוועד הפועל של חבל המזרח הרחוק. ב-1929 שירת כציר ברית המועצות במונגוליה, שם שהה

3 במחקרים קודמים תיארתי את פרטי האירועים. ראו, מינץ, *המצוקות*; 'הנוסחה החבויה של לנין בשאלה היהודית ונוכחותה בשיח הסובייטי', *עינים בתקומת ישראל*, מס' 16 (2006), עמ' 533-547; הנ"ל, 'לבעיות האגרריות והטריטוריאליזציה של היהודים בשנות העשרים על פי התיעוד שנחשף בגניזות הסובייטיות: בין המצוקה הכלכלית לבין המצוקה הפוליטית של יהודי רוסיה', שם, מס' 5 (1995), עמ' 165-182; הנ"ל, 'מערכות אוקראינה וקרים לארץ תלאכות – בירוביג'אן: לתולדות הכמיהה של הייבסקציה לרפובליקה יהודית לאומית בברית המועצות', *ישראל*, חוב' 21 (2013) (להלן: מינץ, *מערכות אוקראינה*), עמ' 87-115.

4 מרדכי אלטשולר, *הייבסקציה בברית המועצות 1918-1930: בין לאומיות וקומוניזם*, תל-אביב 1980, עמ' 284 ואילך; שמעון דימנשטיין, 'די נאצמינדארבעט אף א העכערער שטופע', *דער עמעס*, מארס 1930.

5 אסתר פרומקין וירחמיאל ויינשטיין נמנו עם מנהיגי הבונד ברוסיה לפני המהפכה הבולשוויקית. המהפכה הניעה אותם להקים את הבונד הקומוניסטי שנבלע במפלגה הבולשוויקית. לאחר הסתפחותם למפלגה הם נכללו בצוות המוביל של הייבסקציה.

6 טרואיצקי היה חבר המפלגה משנת 1920 ועבד במחלקת הפיננסים של הגוספלאן. מקסימנקוב, *החיסול*, עמ' 88. הם נכללו בצוות המוביל של הייבסקציה ועם הקמת הקומזט הם היו בהנהלתו.

7 *טריבונה*, 20.1.1930.

8 שם, מדור הכרוניקה.

9 *טריבונה*, 30.12.1931, עמ' 4-5.

עד 1935 כאשר נקרא למלא תפקיד פעיל בקומזט. טרואיצקי ודימנשטיין המשיכו לפעול לצדו, ואברהם מרז'ין ועוזריו לא נזכרים יותר.¹⁰

ב-8 ביולי 1936 קיבלה הלשכה הפוליטית של המפלגה החלטה על ביטול הרשות להעסקת אוכלוסין שהייתה כפופה לממשלה הסובייטית והפקדת הנושא בידי נ-ק-ו-ד, הקומיסריון העממי לענייני פנים בראשות גנריך יאגודה. החלטה זאת נגעה, קרוב לוודאי, גם לגורלו של הקומזט, אף שסמכותו באה לו מהוועד הפועל המרכזי של ברית המועצות. והראיה, בו ביום ביקשה הלשכה הפוליטית מצ'וצקאייב להגיש לה תזכיר על כך ש'הקומזט מיצה את תפקידו ויש לחסלו'. צ'וצקאייב הגיש את המסמך כעבור יומיים (ראו בנספח 1 את תרגום התזכיר).

התזכיר הופנה לסטלין, למולוטוב ולקאלינין שניצבו בראש המדרג העליון של הממסד הסובייטי. מולוטוב שר החוץ נמנע ממתן חוות דעת על התזכיר וגלגל את העניין לסגנו, וולאס צ'ובאר.¹¹ זה ניסח את עמדתו בקצרה: 'הנני סבור שמוקדם לחסל את הקומזט ויש לדחות את חוות דעתו של צ'וצקאייב'.¹² גם סטלין הגיב כי 'לא זו בלבד שלא צריך לחסל את הקומזט, זה גם לא ראוי'.¹³ המגיבים לא חלקו על הקביעה של צ'וצקאייב בתזכיר שהקומזט מיצה את תפקידו ועל כן יש לחסלו, אלא שהם סברו שהעיתוי מוקדם ולא רצוי. הם גם לא מצאו דופי בנימוקיו של צ'וצקאייב.

תגובתו של סטלין הייתה מוזרה. כלום שוגרה הדרישה לצ'וצקאייב להכין את התזכיר שלא ביריעתו? למיטב הבנתי לא יכול היה להיווצר מצב כזה, שהרי סטלין ישב בכל הישיבות של הלשכה הפוליטית ושום עניין או הצעה לא עלו לדיון בלי הסכמתו. בעיקר אם נשים לב לעובדה שההוראה לוותה גם בלשון ברורה באשר להליך המבוקש. חסרה תגובתו של קאלינין. אפשר שהוא היסס והעדיף להימנע, וייתכן שתגובתו ניתנה בעל פה והוא לא אישר את ההמלצה. במקרה כזה משמעות המצב שנוצר הייתה שסטלין היה היחיד שדחק לחיסולו של הקומזט. הסתברות כזאת לא הייתה רצויה לו והוא נסוג במפתיע והקפיד על נוסחה מכובדת. הלשכה הפוליטית אכן דחתה רשמית את הצעתו של צ'וצקאייב ב-23 ביולי 1936.¹⁴

נוסח החלטה אינו בדינו ואיננו יודעים אם היו בה הוראות נוספות. יתר על כן, ההליך היה מסווג ושינוי העמדות של סטלין לא נודע לציבור. לקומזט הוענקה 'הארכת חיים' לשנתיים, והוא חוסל ב-5 במאי 1938 (ראו נספחים 2 ו-3). אילו סמכויות היו עתה לקומזט

10 צ'וצקאייב נתמנה לחבר נשיאות הקומזט כבר בשנת 1932 אבל לא היה פעיל בה. מקסימנקוב, החיסול, עמ' 12.

11 וולאס צ'ובאר היה ממוצא אוקראיני. מקסימנקוב, החיסול, עמ' 28.

12 שם, שם.

13 שם, שם.

14 שם, עמ' 10.

אם בכלל? מכתב ששיגר יאגודה, הקומיסר לענייני פנים, למולוטוב ב־5 בספטמבר 1936, מבהיר בעקיפין את מעמדו המעשי של הקומזט:

ההחלטה של הוועד הפועל המרכזי של ברית המועצות ושל הממשלה, מ־10 ביולי 1936, מסרה את כל נושא העתקת האוכלוסין וההסתגלות שלהם לממשק המבוסס על החקלאות לקומיסריון לענייני פנים ולצורך זה הוקמה במסד הנ-ק-ו-ד, רשות מיוחדת להעתקת אוכלוסין. העתקת היהודים נותרה בסמכות האוזט. הפרקסיס של עבודת האוזט מלמדת שאת מכסות המבקשים להעתיק עצמם לבירוביג'אן הוא שואב בעיקר מחוץ לארץ. ללמדך שאצלנו בברית (בביילורוסיה ובאוקראינה) אין יהודים המבקשים להעתיק עצמם לבירוביג'אן. אני סבור שיהא זה תכליתי להטיל גם את העתקת היהודים על נ-ק-ו-ד כדי שבשנים הקרובות יאוכלס המחוז היהודי האוטונומי.¹⁵

יאגודה התייחס לביטול סמכויותיו של הקומזט לקידום ההתנחלות היהודית שהעניק לו הוועד הפועל המרכזי של ברית המועצות (ולא רק הממשלה הסובייטית), ולכך שמשמית אכלוס המחוז היהודי הוטלה על האוזט. הוא גם העיד שהפעילות לעידוד יהודים סובייטים להתנחל בבירוביג'אן פסקה, והאוזט התרכז כעת בדאגה לקליטת יהודים מחוץ לברית המועצות. על כן הציע בשלב זה להפקיד את העתקת היהודים לבירוביג'אן בידי הנ-ק-ו-ד, 'על מנת שבשנים הקרובות יאוכלס המחוז היהודי האוטונומי'. הכוונה הייתה ליהודים מברית המועצות ומחוץ לה גם יחד. בהצעתו חשף יאגודה אי נחת מאופי גיוסם של המבקשים להתנחל בבירוביג'אן. האוזט, כידוע, לא כפה התנחלות אלא ביקש לעודד ולשכנע את המתנדבים, והטעים בעיקר את התקוות הלאומיות שהיו כרוכות במפעל ההתנחלות. הייתה זו, אפוא, תנועה לאומית יהודית שנאבקה על הקמת רפובליקה סובייטית יהודית, ואילו יאגודה סבר שיש להפעיל את השיטות של הקומיסריון לענייני פנים, דהיינו להשתמש בכפייה. כאילו טיעונים השתמש צ'וצקאייב בתזכירו על חיסול הקומזט? לדעתו הרשות הוקמה במטרה לפתור כלכלית את בעייתה של דלת העם היהודית שנתהוותה לאחר המהפכה. במסמך נעדר לחלוטין ההיבט הפוליטי-לאומי שלה. צ'וצקאייב הצהיר כי עשייתו של הקומזט הייתה משמעותית וראויה לשבח, וסיכם את הישגיו בחמש הנפות ובמחוז היהודי האוטונומי, אך במסמך חסר הסבר מדוע הוקמו נפות יהודיות ולמה הוכרז מחוז אוטונומי. הוא מתעלם ממצע הקומזט שביקש להבטיח היקף קרקעות קומפקטי באזור הדנייפר הדרומי, בסמוך למושבות היהודיות הוותיקות וסביבן, ובצפון קרים, כדי לאפשר ל־100,000 משפחות יהודיות להתנחל במשקים חקלאיים ולהקים תשתית הולמת לרפובליקה לאומית יהודית סובייטית. הוא גם משתמט מלהודות בעובדה שהנפות שהוא מדבר בשבחן היו עדות

לחיסולן של התקוות היהודיות. כל נפה סימלה סיום של מפעל ההתנחלות באזור שהוקמה. עשו זאת האוקראינים ברפובליקה שלהם והטטרים ברפובליקה שלהם.

צ'וצקאייב טען בתזכירו שברית המועצות נכנסה לעידן הסוציאליזם ואין בה יותר 'בעיה יהודית' ואבטלה יהודית. לדבריו, 'האוכלוסייה היהודית של תחום המושב הרוצה לעבוד מוצאת תעסוקה בתחום ישוביה וחלקית היא גם מסודרת בקולחוזים'. מכאן שהתפוגג לחלוטין הצורך בהעתקת היהודים לאזורים אחרים. יתרה מזאת, הקומזט נדרש גם להתחייב שלא להיות מעורב בטיפול במתנחלים היהודים באוקראינה ובקרים, שהוטל בלעדית על הקומיסריונים לענייני חקלאות של הרפובליקות האלה. כזכור, ההצהרה של מרז'ין שהובאה לעיל מעידה על העימותים שבהם השתתף הקומזט בטרם התקבלה ההחלטה שעליה נסמך צ'וצקאייב. מדברים אלה עולה שהמשימה היחידה שנתרה לקומזט היא הסיוע למחוז היהודי במתן שירותים טכניים ועצות. לדעתו של צ'וצקאייב, משימות אלה אינן מצדיקות את קיומו של מוסד שהוצאותיו ניכרות.

צ'וצקאייב הביא פרטים על ההישגים של הנפות, אבל לא סיפק מידע על הישגיו של מחוז בירוביג'אן. אין זה מקרי. ממקורות אחרים עולה כי משנת 1928 היגרו לבירוביג'אן 40,250 מהגרים וב-1936 נותרו בו כ-18,000.¹⁶ על פי מפקד האוכלוסין בברית המועצות ב-1937 חיו במחוז 'היהודי' 121,000 נפש, מרביתם לא־יהודים,¹⁷ ואילו במפקד של 1939 נרשמו בו רק 109,000 נפש שחיו בעיר בירוביג'אן ובעוד כמה עיירות.¹⁸ גם לאחר מלחמת העולם השנייה עד קרוב לקריסתה של המדינה הסובייטית היה מספר התושבים בבירוביג'אן נמוך: ב-1950 41,000, ב-1970 56,000, ב-1979 68,000 וב-1989 84,000.¹⁹ המספרים קרובים לאלה שלפני מלחמת העולם השנייה, משום שבירוביג'אן הייתה ונתרה ארץ תלאובות ועירום.

מה 'העניק' סטלין ליהודים ולמה?

מרטין לאציס, חבר בקומיסריון לענייני חקלאות של הפדרציה הרוסית בשנות העשרים הראשונות, שישב בישיבותיה של הוועדה לענייני קרקע שליד הקומזט, הגיש בשנת 1924 נייר עבודה לבקשת הקומיסר לחקלאות של הפדרציה הרוסית. בנייר העבודה הוא הקפיד לדבוק בתכנית ליישוב 100,000 משפחות, אבל התמקד באפשרות לממש את התכנית באתרים מפורזים בטריטוריה של הפדרציה הרוסית, למעט הרפובליקה קרים שהייתה חלק ממנה. מתווה ההתיישבות שתיאר נע מהחוף המזרחי של ימת אזוב דרך קובאן הצפונית ומשם מזרחה בשיפולים הדרומיים של רוסיה האירופית, עבר את הרי אורל והמשיך מזרחה לאורך קו הרכבת הטרנס־סיבירית בואכה חברובסק. לאציס לא רק מנה את השטחים אלא

16 יעקב לבבי, ההתיישבות היהודית בבירוביג'אן, ירושלים 1955, עמ' 107.

17 מפקד האוכלוסין של ברית המועצות בשנת 1939, תוצאות בסיסיות, מוסקבה 1992, עמ' 23.

18 *Сборник статистических материалов 1990*, Москва 1991, с. 6

19 השנתון הדמוגרפי של ברית המועצות 1990, מוסקבה 1990, עמ' 15.

גם נתן דעתו על סגולותיהם, על המאמצים שיידרשו להכשירם והעלויות הקשורות בזה. הוא ציין גם את מספר המשפחות שאפשר יהיה ליישב בכל אתר. בחבל המזרח הרחוק הוא הצביע על שלושה אתרים רחוקים זה מזה שבהם אפשר יהיה ליישב 15,000 משפחות. בין השלושה הוא מצא שטח ליד שפך נהר ביכה לנהר אמור, שטח שלימים יהיה חלק של מה שיקרא בירוביג'אן. להלן סקירת האתר של לאצ'יס:

באתר השני (של חבל המזרח הרחוק) של הבירה נחוץ יהיה לבצע עבודות ניקוז, לפלס דרכי עפר ולהוציא אל הפועל עבודות השבחה מורכבות יותר מאשר באתר הראשון כדי להכשירו ליישוב. הכוונה לייבוש הביצות ולוויסות האמור. התנאים האקלימיים והקרקעיים יאפשרו כאן לפתח גידולים יקרים יותר, כמו אורז וסלק סוכר. מציאותם של שטחי מרעה גדולים עם יכולי עשב עשיר יתירו לתכנן כאן משק מטיפוס הפלחה והמרעה, שבו גידול הבקר מהווה את היסוד הדומיננטי. שטח האתר עשוי להקיף 120,000 דיסטינות (1 דיסטינה = 11 דונם). אפשר ליישב בו 3,000 משפחות.

על פי התכנית יחולקו לכל משפחה ארבעים דיסטינות שהן 440 דונם.²⁰ סטלין בחר באתר שהכשרתו תהיה המפרכת והיקרה ביותר, להערכת לאצ'יס, כאבן פינה לטריטוריה לאומית יהודית, והוסיף עליו שטחים עצומים בהיקף של 37,000 קמ"ר. מחזו אוטונומי 'מרשים' לכאורה. האם העריך סטלין שקביעותיו של לאצ'יס בטעות יסודן והארץ כולה טובה יותר ונענית לשאיפות הלאומיות של היהודים? ברור שסטלין לא שעה לשאיפות אלה כשפסק שהמחוז היהודי ייבנה בטרטוריה זו. ללאצ'יס לא הייתה כוונה למזער את האתרים הראויים להתנחלות יהודית. אילו סבר שהשטח ראוי היה מציין זאת וטורח לשכנע את אנשי הקומזט שהטריטוריה יכולה לקלוט 100,000 משפחות, במסמך שחיבר. גם הקומזט אולי לא היה מריע לתכנית, אבל היה נמנע מלהידרדר לסכסוך עם הממשלה הסובייטית בעניין זה. לאצ'יס לא העלים דבר מאופי האתר והציג אותו ואת גבולותיו באופן אמתי. גם סטלין היטיב לדעת זאת, ולכן יש לראות בהחלטתו לבחור דווקא באתר זה החלטה מכוונת שתכליתה להטביע את השאיפות הלאומיות 'החצופות וההירות' של ה'פסאודו אומה היהודית', שהיא כדבריו 'משהו מיסטי, בלתי נתפש, שעלה מקברו', בבוץ הקפוא של בירוביג'אן.²¹

לכך יש להוסיף את העובדה שגם כאשר סטלין הסכים שיש לטפל בהסתבתן של משפחות יהודיות רבות מאוד לחקלאות הוא הקפיד שהביצוע והפיקוח לא יימסרו לרשות יהודית, כדי שלא תקום רשות יהודית לאומית כלשהי. בראשית הפרשה היה סטלין הקומיסר לענייני הלאומים (נארקומנאץ) וסגנו הפעיל היה גרגורי ברודו. אברהם בראגין, מיוזמי

20 מינץ, מערכות אוקראינה, עמ' 49.

21 יוחן סטלין, 'המארכסיוז והשאלה הלאומית', בתוך: על השאלה הלאומית והקולוניאליזם, תל-אביב 1954, עמ' 36. התרגום איננו מדויק ותיקנתי אותו.

התכנית, הגיש את תזכירו לברוידו. ברוידו לא יכול היה שלא לדון בעניין עם סטלין, וידוע שהראשון התנגד לשיתופם של אנשי הייבסקציה במוסד שיקבע לטיפול בנושא. הדבר עלה בקנה אחד עם כוונותיו של סטלין. העדות חבויה גם בתזכיר שהגיש ברוידו לוועד הפועל המרכזי (הוויצ"ק). שם, בסעיף 4 של ההצעות המסכמות, נכתב: 'משיכת ההון תיעשה או על ידי כינונו של בנק מיוחד, או על ידי הקמת ועד ציבורי מיוחד, שישתתפו בו גם נציגי החברות המממנות את ההתנחלות או בדרך של חתימה על הסכמי זיכיון מיוחדים'.²² לא היה זכר לייבסקציה בדבריו.

לדברים אלה יש להוסיף עדות מאוחרת יותר, משנות השלושים הראשונות. סמיון דימנשטיין, שכבר שימש כיושב ראש האוזט, שוחח עם סטלין על בירוביג'אן. באותה שיחה פרש סטלין את גישתו להתנחלות היהודית ולמטרותיה. 'אשר לדעתי האישית, אני בעד שתוקם רפובליקה סובייטית יהודית עם רוב יהודי קומפקטי בשטח של ברית המועצות, ולמען הביצוע יש להשתמש בתנועת ההעברה של ההמונים העמלים'.²³ כלומר, ההעברה צריכה להתבצע על ידי הרשות להעתקת אוכלוסין שליד ממשלת ברית המועצות ולא על ידי רשות יהודית מיוחדת, קרי הקומזט והאוזט. ההוראה לצ'וצקאייב באה אפוא לממש אחד ולתמיד את הכוונה הזאת.

מעניין ומפליא שב-2 באוגוסט 1936, חרף השתלשלות העניינים שתיארתי, פרסמה נשיאות הוועד הפועל המרכזי של ברית המועצות, פחות מחודש לאחר מתן ההוראה על ידי הלשכה הפוליטית (8 ביולי), הצהרה הפותחת במשפטים שלהלן: 'לראשונה בתולדות העם היהודי התממשה כמיהתו הלוהטת ליישום מולדתו, לייסוד ממלכתיותו הלאומית. בהנהגת המפלגה הגדולה של לנין-סטלין ובסיוע האקטיבי של הציבור הסובייטי פיתחו ההמונים העמלים היהודיים והעצימו את ממלכתיותם הסובייטית באופנים ההולמים את תנאי ההווי הלאומיים של עמם'.

שמעון דימנשטיין, נשיא האוזט בשלב זה, היה ללא ספק ער ל'הישגים' המעשיים בבירוביג'אן והגיב על ההחלטה של נשיאות הוועד הפועל במאמר שכותרתו 'ליישם הלכה למעשה את החלטות הנשיאות של הוועד הפועל של ברית המועצות'.

הטיהור הגדול והמחריד ב-1937, שבו חוסלו חברי המפלגה הבולשוויקית ההיסטורית, שם קץ לנוכחות הפורמלית של היהודים כאומה בקרב האומות הסובייטיות.²⁴ בטיהור נרצחה גם כל הצמרת היהודית שפעלה בקומזט ובאוזט, לרבות דימנשטיין הבולשוויק הוותיק ומקורבו של לנין. מכאן ואילך נותרה האומה היהודית בברית המועצות אך ורק כאובייקט שנאה של האנטישמים הסובייטיים, שקהלם היה רחוק מלהיות מבוטל.

22 מינץ, **המצוקות**, עמ' 105.

23 מקסימנקוב, **החיסול**, עמ' 9; ЦК РКП(б)-ВКП(б) и национальный вопрос, кн. 1, 1918-1933 гг., соед. Л. С. Гатагова, Москва 2005

24 על חיסול המפלגה הבולשוויקית ראו, Getty J. Arch and Oleg V. Naumov, *The Road to Terror*, New Heaven 1999

לשם מה ולמי נחוץ היה לקיים מחוז יהודי 'אוטונומי' בכירוביג'אן? פרשה זו היא דוגמה מובהקת לערמומיותו של סטלין. הרעיון שעמד בבסיסה היה ליצור 'פסבדו-אוטונומיה טריטוריאלית' שתהיה כמעט ריקה מיהודים. התועלת בקיומה הייתה טמונה בכך שהיא אפשרה לעקור כל ממסדיות יהודית מן המחוזות שבהם ישבו היהודים בפועל. בירוביג'אן הייתה ונתרה פארכה, קומדיה של לעג וגיוחך. לא פחות נלעגת ומגוחכת היא ההמצאה של הקומוניסטים היהודים מחוץ לברית המועצות על היות בירוביג'אן 'ציון של סטלין'.²⁵

נספח מס' 1: התזכיר של צ'וצקאייב על חיסול הקומזט מ-1936²⁶

10 ביולי 1936

מסווג

לח' סטלין י' וי'

לח' מולוטוב וו' מ'

לח' קאלינין מ' י'

הרשות להסבת היהודים העמלים לחקלאות [הקומזט] מיצתה את עצמה ואפשר לחסלה. היו שנים, 1922-1932, כאשר המוני היהודים בתחום המושב היהודי לשעבר איבדו את פרנסתם ולא מצאו תעסוקה ביישוביהם. הקומזט מילא אז תפקיד רב ערך וראוי להעריך את הישגיו במישור הזה כמשמעותיים. מספיק אם נצביע על יסודן של חמש נפות יהודיות בקרים ובאוקראינה, בהן 213 קולחוזים יהודיים ו-11,035 משקים יהודיים שנאחזו היטב בקרקע ומתחילים לראות חיים המניחים את דעתם.²⁷ לכסוף, כינון המחוז היהודי האוטונומי בחבל המזרח הרחוק.

בשנים הראשונות של העשייה למען הסידור בעבודה של האוכלוסייה היהודית נדרש אפוא מוסד מיוחד שינחה, בהתאם להוראות הממשלה, את המאבק באבטלה בקרב היהודים, ויתמודד עם הדעות שרווחו במקומות, לרבות במרכז, על המאמצים האלה והחשדות כלפיהם, וגם יעורר תמיכה בקרב רשויות שנגעו למפעל אבל לעתים קרובות התנגדו לו. הקומזט, שפעל בראשותו של פ' ג' סמידוביץ', השקיע במפעל עמל רב וגילה יוזמה כאחד המבצעים החשובים של המדיניות הלאומית של לנין-סטלין. עתה השתנה המצב לחלוטין. עם ניצחון הסוציאליזם בארצנו אין יותר בברית המועצות 'בעיה יהודית', שתבעה לעצמה

25 Robert Weinberg, *Stalin's Forgotten Zion: Birobidzhan and the Making of a Jewish Homeland*, Los Angeles 1988

26 מקסימנקוב, **החיסול**, עמ' 54, תעודה מס' 6.

27 הנפות שהוקמו באוקראינה: נפת קאלינינדארף ב-22 במאוס 1927, נפת זלאטאפאל בסתיו של 1929, נפת סטלינדארף אורגנה ביולי 1930. בקרים: נפת פריידארף הוכרזה בינואר 1931 ונפת לארינדארף הוקמה סמוך למותו של לאריין ב-1932. דיווח מפורט על הנפות ראו בפרסום החגיגי של שמעון דימאנשטיין (עורך), **יידן אין פסטר: זאמלבוך**, מוסקבה 1935. צ'וצקאייב ציין את מספר המשקים היהודיים בנפות. אם נניח שמספר הנפשות בכל משק היה ששה, יגיע מספר הכפריים היהודיים במשקים ל-66,210.

גישה מיוחדת. אין גם אבטלה יהודית שהצריכה את ייסודה של רשות לסידורם של היהודים העמלים. האוכלוסייה היהודית של תחום המושב הרוצה לעבוד מוצאת תעסוקה במקום יישובה וחלקית היא גם מסודרת בקולחוזים.

השתנו גם הפונקציות של הקומזט. אין הקומזט חייב כעת לדאוג לסידורם של היהודים באוקראינה, בכיילורוסיה ואפילו בקרים. הרשויות המתאימות של הרפובליקות האלה מתמודדות עם המשימה הזאת והחל בשנת 1936 מחויב הקומזט, על פי הסכמתו להוראת הנשיאות של הוועד הפועל המרכזי של ברית המועצות, לפרוש מהשתתפותו בסידור היהודים ברפובליקות שהזכרנו. המשימה היחידה המחייבת את הקומזט אלה השירותים הנחוצים למחוז היהודי האוטונומי. האחרונים נוגעים לטיפול בשינועם של היהודים המבקשים מרצונם לעבור מן המחוזות של פנים רוסיה למחוז היהודי האוטונומי ולמילוי שורת המלצות של המוסדות המחוזיים במוסקבה. שתי התחייבויות אלה אינן יכולות כמוכן לשמש כבסיס לקיומו של הקומזט. המחוז היהודי האוטונומי הולך ונבנה בכוחותיו הוא, בסיוע הממשלה המרכזית והחבל של המזרח הרחוק, ואין צורך בקומזט לכל זה. כדי לסכם נתוני ביקורת, תכניות משקיות והקצאות מתקציב המדינה, משגר המחוז היהודי האוטונומי את נציגיו והקומזט יכול לכל היותר לשרת אותם טכנית או לעוץ עצות. [אלא ש]בשביל [מתן] הוראות מעטות אין צורך לקיים מוסד שתחזוקתו יקרה. די בקיום נציגות של המחוז במוסקבה. בחירת היהודים העמלים להתנחלות, שינועם למחוז וההסברה הכרוכה בזה הוטלה קודם לכן על הקומזט, על מיופי הכוח שלו במקומות ועל ארגוני האוטו. בעידן הראשית להסבת היהודים לעבודה היה הכרח בעשייה הייחודית של הארגונים האלה. עתה, מכוח ההחלטות של ממשלת ברית המועצות, מוטלת בחירת המתנחלים ושינועם על המועצות העירוניות או על ועדי הפועל של הנפות – אוקראינה וכיילורוסיה כבר הפעילו את ההוראות. לא נחוצה אפוא רשות יהודית ייחודית לצורך העברה ממחוז למחוז בברית המועצות, ואפשר להפקיד את המשימה בידי הרשות הממלכתית להעברת אוכלוסין.²⁸

התמורות בנסיבות האובייקטיביות של קיום הקומזט עוררו שורה של התייחסויות סובייקטיביות המשקפות את היעדר הנחת מצד החבל של המזרח הרחוק ושל המחוז היהודי האוטונומי. החבר לאוורנטייב²⁹ ביטא לא אחת את חשדו הבלתי מבוסס, שהקומזט הוא הגורם הסועד את היחס הלעומתי, שאיננו חוקי, של המחוז כנגד החבל. גם המחוז איננו שבע רצון, על פי דעתו הוא, מהיענותו הלא שלמה של הקומזט לבקשותיו, שלחלק מהן לא נתן את הסכמתו. בקיצור, על פי כל הנתונים התפקיד המועיל פעם של הקומזט הופך לבלם במחוז היהודי האוטונומי.

היבט נוסף בפעילותו של הקומזט עשוי להצדיק את קיומו. הכוונה ליחסי הגומלין עם חברות יהודיות בחוץ לארץ, הפועלות על יסוד הידברות עם הממשלה כדי לסייע

28 לא ידוע על החלטה לבטל את הרשות להעברת אוכלוסין הכפופה לממשלה הסובייטית והפקדת הנושא בידי הנ-ק-ו-ד. צ'וצקאייב איננו מציין זאת בתזכירו.

29 לאוורנטייב יוסיפביץ', מזכיר הוועד הפועל של חבל המזרח הרחוק בשנים 1934-1936.

בפרודוקטיביזציה של היהודים בברית המועצות. יש שלוש חברות כאלה: 'אגרוג'וינט', החברה לקידום התנחלות יהודית 'יק"א' והחברה לעידוד המלאכה 'אורט'. שתיים מן החברות האלה, 'אגרוג'וינט' ו'יק"א', מסיימות את פעילותן בברית המועצות והן בתהליך של חיסול. 'אורט' אפשר שיוכפף לקומיסריון העממי לחקלאות כארגון הפועל במושבות היהודיות, או לרשות לזכינות כארגון זר.

על יסוד כל הנאמר הנני מציע:

1. לחסל את הקומזט בגין היותו מוסד שסיים את תפקידו.
2. להציע לוועד הפועל של המחוז היהודי האוטונומי לארגן במוסקבה נציגות קבועה משלו.
3. להפקיד את העברת היהודים למחוז היהודי האוטונומי בידי הרשות להעברת אוכלוסין ולחייבה להעביר לא רק את מי שרוצים להסב עצמם לחקלאות אלא גם את המבקשים להשתלב במלאכות שונות ובתעשייה בהתאם לתכנונים שיוכנו בחבל המזרח הרחוק ובמחוז האוטונומי היהודי, ותוענק להם הסכמה של מועצת הקומיסרים העממית של ברית המועצות.
4. להפקיד את המעקב אחרי הארגונים היהודיים מחוץ לארץ הפועלים בברית המועצות על פי ההסכמים עם הקומזט, לרבות הביקורת עליהם, בידי הרשות לזכינות או בידי הקומיסריון העממי לחקלאות של ברית המועצות.

יושב ראש הקומזט

סרגיי צ'וצקאייב

נספח מס' 2: חיסול הקומזט, 1938³⁰

ב-5 במאי 1938 ניתנה ההוראה הסופית לחסל את הקומזט. ההוראה ניתנה במסגרת מדיניות הטיהורים שהגיעה לשיאה באותה עת. בו ביום דנה הלשכה הפוליטית גם בחיסול האוזט. להלן המכתב של מנהל מדור מוסדות המפלגה, ג"מ מלנקוב לסטלין, ומצורפת לו הוראת החיסול שהכין הפקיד הכפוף לו, ו' קריופאלוב לידי לסטלין. קריופאלוב היה פקיד בכיר במדור המפלגה שעליו הופקד מלנקוב. מקסימנקוב המביא את התעודה לא מספר עליו דבר. שלא כתזכירו של צ'וצקאייב שהוגש ללשכה הפוליטית של המפלגה ב-1936, שהוא ענייני ורגוע, חושף מכתבו של קריופאלוב את אוירת הבלהות של הטיהור הגדול שהגיע לשיאו ב-1938. המכתב כפשוטו משמיץ את ההנהגות של הקומזט והאוזט ומעליל על פעיליהם עלילות שרווחו בעת הטיהור. המוסדות היהודיים ופעיליהם הוצגו כאכסניות של 'טרוצקיסטים, קונטר-רכולוציונרים ובונדאים – אויבי העם', בוגדים ומרגלים. סמיון דימנשטיין כונה גם הוא 'אויב העם' וכמוהו עשרה פעילים שנאסרו ושמותיהם לא נזכרים. המידע על המוסדות היהודיים נועד להצביע על האפשרות הקיימת בהם לפעול כסוכנויות ריגול. זו גם הסכנה שבהסתמכותם על סיוע מחוץ לארץ.

30 מקסימנקוב, החיסול, עמ' 71, תעודה מס' 9.

5 במאי 1938

[מאת] מנהל מדור המוסדות המפלגתיים המובילים של הוועד המרכזי של המפלגה הקומוניסטית הכל-ברייתית (ב) ג"מ מלנקוב – ל"ו סטלין לחבר סטלין,

אני שולח את רשימת המפעיל האחראי למוסדות המפלגתיים המובילים, החבר קריוופאלוב, על חברת המתנדבים לעידוד ההסבה לחקלאות של היהודים העמלים – האוזט. להלן: הצעת ההחלטה של הוועד המרכזי של המפלגה. להכיר בהיעדר תכלית להמשך קיומו של איגוד המתנדבים לעידוד ההסבה אל החקלאות של היהודים העמלים – אוזט. יש להפקיד את חיסול האיגוד בידי הקומיסריון לחקלאות של ברית המועצות שיקבל על עצמו את כל משימות האוזט.

מנהל המדור של המוסדות המפלגתיים המובילים, מלנקוב

5 במאי 1938

[מאת] המארגן האחראי במדור של המוסדות המפלגתיים המובילים ו' קריוופאלוב – לג"מ מאלנקוב על פעילות האוזט בכיילורוסיה. [מאת] האחראי למוסדות המפלגתיים המובילים של הוועד המרכזי של וו-ק-פ (ב) – לחבר מאלנקוב

בעת היותי בכיילורוסיה התוודעתי לפעולת האוזט, ובהקשר זה אני מביא לידיעתך את הדברים שלהלן על האוזט. האוזט (חברת המתנדבים לעידוד ההסבה לחקלאות של יהודים עמלים) הוקם בשנת 1925 יחד עם הקומזט (הרשות להסבה אל החקלאות של העמלים היהודים שליד הוועד הפועל המרכזי). האוזט הוקם במטרה 'לשלב בעבודה פרודוקטיבית מספר גדול במיוחד של מובטלים ושאינם מועסקים בעבודה מקרב דלת העם היהודית'. עד שנת 1933 התקיימה החברה ללא תקנון. ב-13 במאי 1933 אושר התקנון של האוזט בידי הקומיסריון העממי לחקלאות של ברית המועצות (החלטה מס' 762). הסעיף הראשון של התקנון מנסח באורח הבא את הפרוגרמה של החברה:

1. החברה הכל-ברייתית להסבה אל החקלאות של העמלים היהודים – האוזט, מטרתה לסייע להסבה אל החקלאות, על בסיס עקרונות קולקטיביים, של דלת העם היהודי, לשילובם של העמלים היהודיים בענפי היסוד של התעשייה ולקירובם לתהליך הפיתוח הסוציאליסטי של ברית המועצות.
2. כדי להגיע לתכלית זאת, מפעיל האוזט מיזמים כדלקמן: הוא מסייע להיאחזות של דלת העם היהודי בקרקעות שהוקצו במיוחד למטרות אלה. הוא גם עוסק בכחירת המתנחלים ובהתאגדותם בקולחוזים חדשים או בהתערותם בארטלים ובקומונות הקיימים זה מכבר באזורי ההתנחלות היהודית, וגם מנתב את העמלים היהודים למפעלי תעשייה.

תקנון זה פורסם ב־1933 ונפוץ ב־15,000 עותקים בברית המועצות כולה. כיום התקנון הוא מסמך מזיק (דלת העם היהודית) וכדומה.³¹

סעיף 6 מעניק במישרין לגליות לאפשרויות ריגול של החברה הזאת. [נוסח הסעיף]:
6. אוזט משיג את אמצעיו ההכרחיים למימוש המשימות הניצבות לפניו בגבולות ברית המועצות ומחוץ לה.

באוזט 250,000 חברים. תקציבו עשרה מיליון רובל. לאוזט עשרים מפעלי מלאכה למחצה בערי התעשייה הגדולה של ברית המועצות (מוסקבה, לנינגרד, קייב, אודסה ועוד). ועדי האוזט בעריו ובמפעליו מציעים מקלטים נפלאים לאלמנטים של קונטר־רבו־לוציונרים ובונדאים, לבוגדים ולמרגלים. בעקבות מה שקורה בביילורוסיה השתכנעתי שאיש אינו מציץ לוועדי האוזט ומפעליו ואינו יודע את טעמם של האנשים היושבים בהם וכמה הם עוסקים. עבודת הוועדים המחוזיים היא למעשה נטולת ביקורת.

מראשית קיומו ועד 1938 ישבו בוועד המרכזי של האוזט ובביילורוסיה אותם אנשים שלא התחלפו, טרוצקיסטים, קונטר־רבו־לוציונרים ובונדאים אויבי העם. בוועד המרכזי של האוזט, החל ב־1931 ועד 1937, ישב אויב העם דימנשטיין. עשרה אנשים מן המנגנון נאסרו כאויבי העם. כל אלה סרחו והם מרגלים. הוא הדין בביילורוסיה. על פי הניסיון בביילורוסיה ושיחתי עם חבר הנשיאות המרכזית של האוזט, טרוצקין,³² השתכנעתי שמנגנון האוזט, פקידיו, כספיו – וכך גם בכל יתר המחוזות של הברית הסובייטית – הם בסיס נטול ביקורת חוקתית לפעילות קונטר־רבו־לוציונית של אויבי העם. לוועד המרכזי של האוזט מנגנון של שלושים איש. העובדים החשובים של נשיאות החברה, צ'וצקאיב וטרוצקין, עובדים יחד (טרוצקין עובד ותיק בקומזט, גונה ב־1931 בידי הוועד המרכזי של המפלגה בגין חוזר מזיק על האוזט ועבד כל הזמן עם דימנשטיין). החברה והוועד המרכזי שלה לא יוזמים שום פעולה ארגונית המונית. אין כתב עת מודפס של החברה. עד סוף שנת 1937 יצא לאור [כתב העת] הטר־יבונה, שהיה למעשה במה לאויב העם דימנשטיין. על פי כוונותיו חייב היה האוזט לעסוק בתעמולה למעבר היהודים לכירוביג'אן ולאכלוסו, אך עתה מעבר היהודים מיצה את עצמו. לכירוביג'אן עוברים בזמן האחרון אנשים מעטים בלבד בשל העובדה שהמחוז גובל במאנז'ר־גו.

בביילורוסיה, כמו במקומות האחרים, חוסל הבסיס לקיומם של המוני יהודים מובטלים ונטולי מעמד. כולם עתה או חברי קולחוז או פועלים או עובדי שירותים. עולה אפוא השאלה מה הטעם להמשיך ולקיים את החברה הזאת?

על יסוד כל זה הגעתי למסקנה שיש לחסל את החברה שמשימותיה בטלו והיא איננה הולמת [עוד] את המצב הפוליטי הנתון.

ו' קריופאלוב

31 לא להתיר את הרושם שעדיין קיימת דלת העם היהודי.

32 קריופאלוב מבלבל כאן בין הקומזט לאוזט.

